

творивши Батурина та його околиці на центр наукового раціонального пасічництва. Сам засновник на святкуванні ювілею школи виголосив: «Незважаючи на незавидний стан, будучи з самого початку охопленою заздрістю і зловичністю моїх ворогів, нарешті, благополучно досягла своєї мети – стала відомою в усіх кряях Росії і набула схвалення від усіх, хто прислав для навчання людей гідних, тямущих, не розбещених, здатних розуміти своє призначення. Доля дарувала мені знаменитих добродушних захисників із вельмож і високих чиновників» [9, с. 251].

Д.В.Кочубей не був одруженим. Все життя він зберігав теплі відносини зі своєю ріднею, підтримував дружні стосунки з родиною Галаганів. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігаються листи Д.В. Кочубея із Петербурга до Києва за 1856, 1857 роки, у яких він дякує Г.П. і К.В. Галаганам за привітання та бажає їм всього найкращого.

Помер Д.В.Кочубей 17 квітня 1859 р. Він похований у Новодівичому монастирі в Петербурзі [1, с. 541].

Посилання

1. Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – К., 1908. – Т. 1. – 720 с.
2. Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873. – СПб., 1890. – 314 с.
3. Памятная книга Черниговской губернии. Издание Черниговского губернского статистического комитета. – 1862. – 576 с.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 1152_00015.
5. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 12. – Часть 2. Черниговская губерния. – СПб., 1851. – 183 с.
6. Гуржий І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – Київ, 1962. – 207 с.
7. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – О.: Видавництво «Пролетар», 1931. – Т. 1. – 176 с.
8. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 11152_00007.
9. Малюга В.В. Життєвий і творчий шлях П.І. Прокоповича – всевітньо відомого бджоляра-винахідника // Література та культура Полісся. Збірник наукових праць. Випуск 73. Серія «Історичні науки». – Ніжин, 2013. – С. 240–255.
10. Прокопович П. Про заснування у Батурині Школи бджільництва // Пасіка. – 2000. – № 7–8. – С. 18–19.

Реброва Н.Б. Дем'ян Васильєвич Кочубей

Робота посвячена одному із видаючихся представителів рода Кочубеєв – Дем'яну Васильєвичу Кочубею. Вияснені основні етапи його життя, проаналізована діяльність Кочубея в своїх іменах Черниговської губернії.

Ключевые слова: Кочубей, бумажная фабрика, школа пчеловодства.

Rebrova N.B. Demyan Vasylyovych Kochubey

The article is dedicated to Demyan Vasylyovych Kochubey – one of the most famous representative of Ukrainian Kochubey's family. His main life stages and the activity of Kochubey on the territory of Chernigiv province are analysed.

Key words: Kochubey, paper mill, apiary school.

10.04.2016 р.

УДК 94(477):001.89+338.43(338.49)

І.В. Зіборова

НАУКОВО-ДОСЛІДНА АГРАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ П.А. КОЧУБЕЯ І РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ СІЛ ПОЛТАВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ

Стаття присвячена результатам дослідження внеску дворянина Петра Аркадійовича Кочубея (1825–1892) в розвиток інфраструктури сіл, розташованих у родинних маєтках Полтавської та Чернігівської губерній. Встановлено основні напрямки процесу вдосконалення господарської діяльності в населених пунктах, що були під опікою П.А. Кочубея з середини до кінця XIX ст. Його підходи, засновані на вивченні і використанні передового технічного й аграрного досвіду того часу, відображають історичне минуле окремих напрямів сучасної української сільськогосподарської галузі.

Ключові слова: Петро Аркадійович Кочубей, агрономія, інфраструктура.

Розбудова європейської держави України потребує, крім концентрації матеріальних і духовних зусиль, також і реконструкції та формування нового погляду на історію вітчизняного сільського господарства. Наразі актуальною є тема створення розвиненої інфраструктури в сільській місцевості, де знаходяться перспективні агрономічні угіддя. Подібне «*déjà vu*» відчувається в час переорієнтації агропромислового сектору України на середній та малий підприємницький бізнес. Схожа ситуація відбувалася після аграрної реформи 1861 року, коли відсутність безкоштовної робочої сили, а також ряд руйнівних кліматичних негараздів змусили помісне дворянство терміново шукати шляхи інтенсифікації натурального господарювання, що призвело до ряду ініціатив на місцевому рівні у вигляді створення губернських сільськогосподарських товариств, спеціалізованих освітніх закладів, аграрних дослідницьких інституцій, бібліотек, технічних музеїв. Упровадження наукових підходів до реформування місцевих господарств змінювало їх економіку, впливало на зайнятість та освітній рівень населення. Зважаючи на обмежену документальну базу, яка розпорошена у різних архівних фондах, у відомих нині біографічних публікаціях про П.А. Кочубея, не приділялась увага висвітленню даної проблеми. Тому метою роботи є вивчення впливу науково-дослідної аграрної діяльності Петра Аркадійовича на розвиток інфраструктури наступних сіл: Згурівки (Прилуцького повіту) Полтавської губернії, Старої та Нової Гути (Новгород-Сіверського повіту), Кунашівки (Борзнянського повіту), Вороньків (Козелецького повіту) Чернігівської губернії.

Петро Аркадійович Кочубей (1825–1892) досі знаний як військовий фахівець в галузі артилерії, вчений-хімік, мінеролог-колекціонер і один із засновників Музею прикладних знань при Російському технічному товаристві. Він

також відомий як талановитий експериментатор у вітчизняній аграрній галузі і власник чудового парку, створеного власноруч у своїй Згурівській садибі. Працюючи викладачем хімії і практичної механіки в Петербурзькій Михайлівській артилерійській академії, Петро Аркадійович у 1850 р. отримав село Згурівку Прилуцького повіту Полтавської губернії у спадок від батька Аркадія Васильовича Кочубея (1790–1878), повне право на користування землями [1, с. 314], і відтоді став займатися своїми улюбленими справами: лісорозведенням, садівництвом, сільським господарством, присвятивши себе служінню громадським інтересам [2, с. 4].

На початку 50-х років XIX ст. П.А. Кочубей провів осушувальні роботи в низинних частинах садиби й одночасно зайнявся дослідним лісонасадженням [3, с. 14–15]. За статистичними даними 1859 р. у селі Згурівці, що знаходилась поблизу р. Супії на Козелецькому транспортному тракті, було 525 дворів, в яких проживало 3230 мешканців, діяли православна церква і чотири заводи [4, с. 185]. Незначна кількість місцевих жителів працювала в артілях для здійснення великих лісових посадок дерев або на підсобних заводських роботах. Переважна більшість селян займалася землеробством з використанням старих традиційних сівозмін. В 60-х роках меліоратор-садівник Петро Кочубей разом зі своїм троюрідним дядьком, князем Левом Вікторовичем Кочубеєм (1810–1890), зайнявся підготовкою земельного майна до державної реформи при Полтавському губернському комітеті звільнення селян [2, с. 5], а в 1865 р. став одним із засновників Полтавського сільськогосподарського наукового товариства [5], яке продовжило своє існування до наших днів і 29 вересня 2015 р. відсвяткувало своє 150-річчя.

Працюючи в різноманітних напрямках Російського технічного товариства (1866–1890) та сільськогосподарських дослідженнях полтавського дворянства, Петро Аркадійович Кочубей був добре обізнаний з передовими досягненнями в ґрунтознавстві, агрохімії, меліорації та прикладному землеробстві, які в 70-х роках XIX ст. почав успішно застосувати у Згурівській економії. В 1872 р. власним коштом він створив у Згурівці навчально-дослідну ферму «з метою мати з місцевих жителів молодих людей, які б могли осмислено ставитися до землеробства, ознайомлених з раціональною культурою сільськогосподарських і промислових рослин, і з використанням удосконалених землеробських знарядь». Учні набиралися виключно з місцевих хлопчиків, що пройшли попередньо курс сільської школи й утримувалися за рахунок власника. За 3-х річний курс навчання під керівництвом викладача-фермера слухачі отримували елементарні відомості з агрономії, які

застосовували на прикріплених експериментальних ділянках [3, с. 14–15]. По закінченні спецзакладу, випускники направлялися до численних маєтків П.А. Кочубея на посади прикажчиків і навіть управителів, окремі залишалися працювати на фермі, селекційній станції та дослідному полі.

У 1880 р. для поліпшення і розширення посадок на дослідних полях, а також забезпечення інших господарств садівним матеріалом, Петро Аркадійович заклав три розсадника рослин: хвойних і листяних видів та кущів [3, с. 7], а до 1890 р. при Згурівській фермі вже функціонувала власна метеостанція. Зелені насадження на площі близько 800 дес. не тільки поліпшили земельні угіддя, а й створили свій особливий мікроклімат на колишній степовій території: 350 дес. знаходилось під парками і садибами, 450 дес. – під лісовими насадженнями [6].

Всі аграрні напрацювання власника Згурівського маєтку, що приносили сталий прибуток, вкладалися у розвиток місцевої інфраструктури. Станом на 1885 р. Згурівка стала волосним центром. В селі налічувалось 666 дворів, заселених 3421 жителем, функціонували оновлена православна церква, каплиця, школа, 2 приїжджі будинки, 7 лавок, базар (щочетверга), 3 ярмарки, 2 кузні, 82 вітряних млини, 9 олійних і 1 винокурний заводи. Майже все доросле населення було задіяне в експериментальному землеробстві. Особлива увага в господарстві приділялася правильному лісорозведенню [7, с. 82].

Однак, П.А. Кочубей займався вдосконаленням не тільки одного згурівського господарства. З кінця 60-х років він опікувався маєтками свого молодшого брата Миколи Аркадійовича Кочубея (1827–1865) в с. Кунашівці Борзненського повіту і с. Вороньках Козелецького повіту Чернігівської губернії. Родовим маєтком у с. Кунашівці з 1826 р. володів Олександр Васильович Кочубей – старший брат Аркадія Васильовича [8, с. 542]. Це колишнє козацьке село на р. Борзні, розташоване на транспортній дорозі із Борзненського повіту в Сосницький, у 1859 р. мало в 181 дворі 1004 мешканця, власну православну церкву та гуральню [9, с. 22]. Село планували передати у спадок племіннику Миколі, бо О.В. Кочубей не мав нащадків. На жаль, Микола Аркадійович помер у 38-річному віці раніше від дядька Олександра. Після смерті в 1866 р. бездітного власника Кунашівки маєток перейшов під опіку старшого племінника – Петра, бо на той час єдиний син Миколи Аркадійовича Михайло був малолітнім (1863 р. н.), а дружина О.С. Волконська-Кочубей 1868 р. знову вийшла заміж. Крім того, Микола мав власність у селі Вороньках, недалеко від згурівських родових володінь. Ще в 1850 р. Аркадій Васильович Кочубей купив це село молодшому синові, щоб повністю відділити його спадщину [1, с. 314]. За 9 років господарської діяльності Миколи Аркадійовича село Вороньки, що розкинулось на берегах р. Супії поблизу військово-

транспортної дороги з Ніжина в Козелець, перетворилося в населений пункт, де проживало 2013 жителів, що мешкали в 236 дворах. Тут був свій православний храм, лікарня, а також 2 заводи Кочубей – винокурний і тонкорунних овець [9, с. 66].

Отож, економічним і культурним життям в обох маєтках – Кунашівці і Вороньках – керував Петро Аркадійович, поки менший спадкоємець Михайло Миколайович Кочубей не досяг повноліття. Розвивати прибуткове господарство в цих селах було не простим завданням. Через багатовікові незмінні «трипілки» (сівозміни), навіть з використанням глибокої оранки, урожаї сільськогосподарських культур почали знижуватися. При цьому чисельність населення, особливо після реформи 1861 р., досить швидко зростала. Відповідно до цього постійно збільшувалося навантаження на десятину орної землі. Щоб забезпечити сталий дохід від братових економік, П.А. Кочубей почав упроваджувати свій землеробський досвід, здобутий експериментально на згурівських землях. В результаті багаторічної праці обидва села вдалося вберегти від економічних збитків і дещо розвинути їх структуру. Про це дізнаємось зі статистичних звітів Міністерства внутрішніх справ, у яких зафіксовані показники господарської діяльності 1885 року. В Кунашівці кількість дворів збільшилась на 38 осель при населенні 899 осіб, збудовано паровий млин, працювала гуральня, а за 8 верст від села – цегельний завод [7, с. 105]. Село Вороньки стало волосним центром, на 176 хат збільшилась кількість дворів, на 137 осіб зросла чисельність жителів, діяла школа, збудовані 4 будинки для приїжджих, функціонував винокурний завод [7, с. 110].

Після смерті свого батька, Аркадія Васильовича Кочубей (1790–1878), Петро Кочубей успадкував ще один родовий маєток – села Стару та Нову Гути на р. Улиці Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії [1, с. 211–212; 8, с. 548]. Земельні угіддя площею більше 10 тис. десятин не мали родючих чорноземів, тому родина Кочубей віддала перевагу промислому розвитку в цих населених пунктах. А.В. Кочубей побудував в Старій Гуті цукровий завод з трьома гідравлічними пресами (1855), запустив гуральню і відновив завод з виробництва скляних виробів, що на початку 50-х років XIX ст. виробляв продукції на суму до 8 тис. руб. сріблом. На ньому методом вільного дуття виготовляли різноманітний скляний посуд, пляшки для вина, горілки, ліків і т. п., які мали стійкий попит на всій території Російської імперії та за кордоном. До початку 1860-х років це було одне з найбільших галузевих підприємств в Чернігівській губернії, але через кілька років після скасування кріпосного права завод був закритий [10]. На той період у с. Стара Гута було 179 дворів з населенням в 754 жителя в приході місцевої церкви, цукровий завод і гуральня.

В Новій Гуті знаходилося 144 двори на 637 осіб, що мали свій православний храм [9, с. 119].

Станом на 1885 р. у Старій Гуті зафіксовані підприємства іншого профілю: невеликий маслоробний завод з виробництва конопляної олії (1869) Шульгіна, лісопильний завод Гаврилова, скипидарний завод Тайковського, цегляний завод, 2 водяні млини, 1 крупорушка [11, с. 337]. На 185 дворів і 1165 мешканців працювали школа, 5 крамниць з продажу промислових і продовольчих товарів і ярмарок. Нова Гута з населенням в 945 осіб, що проживали в 146 дворах, також була забезпечена школою, торговими осередками (лавка і ярмарок) і невеликими промисловими об'єктами (крупорушка та млин) [7, с. 116]. На нових підприємствах працювало населення усієї навколишньої округи, яке мало для цього відповідні практичні навички.

Загалом, опрацювавши статистичний матеріал, можна зробити висновок про те, що застосування досвіду П.А. Кочубей позитивно вплинуло на аграрно-промисловий розвиток сіл, які входили до складу родинних маєтків. Крім того, закладена основа аграрного дослідництва була в подальшому використана Петром Аркадійовичем у галузі тваринництва. Об'єднання цих двох основ ведення сільського господарства створило базу для нового прибуткового органічного землеробства. Плодами такої модернізації користувались вже наступники аграрія-дослідника – син Василь Петрович Кочубей (1868–1940) і племінник Михайло Миколайович Кочубей (1863–1935).

За скупими цифрами губернських звітів 1903 р. постає попередня колосальна робота, що перетворила сільське господарювання з домоводства на самодостатню галузь. В Згурівці з населенням 4,5 тис. жителів знаходився прекрасний маєток Глухівського повітового маршалка Василя Петровича Кочубей площею більше ніж 19 тис. десятин. Польове господарство велося при заложній, частково при трипільній і багатопільній сівозмінах, причому з кормових трав розводилися переважно люцерна і еспарцет; на невеликій площі проводилися досліди посіву лікарських рослин. Насінним виробництвом займалася одна економія, яка спеціально вирощувала посівне насіння як для потреб інших економік маєтку, так і для продажу. У господарстві було зразково поставлено скотарство. Для вирощування коней влаштовано три заводи: на одному розводили помісь місцевих коней з чистокровними арденами, на другому – помісь тієї ж породи з чистокровними першеронами, на третьому – англійських чистокровних верхових коней (всього 200 кобил). Працював завод великої рогатої худоби – помісі місцевої породи з шаролезькою; влаштовано три заводи племінних свиней, де розводились йоркшири, беркшири і лінкольні. Стадо овець складалося з 700 голів мериносів. Традиційно особли-

ву увагу в господарстві приділяли правильному лісорозведенню [11, с. 379–380]. В Старогутинському маєтку В.П. Кочубея із поступовим зменшенням промислової сировини залишився давній маслоробний завод з річним виробництвом конопляної олії на 3 тис. руб. та два водяні млини. На 1,5 тис. жителів діяла церква, працювало кілька крамниць, улаштовувався ярмарок [11, с. 337].

В селі Кунашівці з населенням близько 1200 душ знаходився маєток Козелецького повітового маршалка Михайла Миколайовича Кочубея площею близько 2750 десятин. В польовому господарстві практикувалася частково заложна, частково шестипільна сівозміна. Зберігся старий винокурний завод з добовою переробкою до 122 пудів зерна [11, с. 346]. У волосному селі Вороньках М.М. Кочубея з 1882 р. працювало механічне, гончарне і столярно-різьб'ярне підприємство Ягна з виробництвом на суму близько 11 тис. руб. Землі маєтку займали площу приблизно 3900 дес., з яких під ріллю віддавалось понад 2,5 тис. дес. На полях використовувались дванадцяти, чотирьох і трипільна сівозміни. Розводилась велика рогата худоба симентальської породи, вівці-оксфордширдоуни і метиси, свині-йоркшири і місцеві, а також помісь між ними. Працював паровий маслоробний завод, що переробляв щорічно до 30 тис. пудів олійного насіння (льону, рижу, соняшника). Влаштоване господарство Михайла Кочубея забезпечувало продукцією близько 2700 душ вороньківського населення [11, с. 375].

На основі науково-дослідного підходу до сільського господарства у власних селах за життя П.А. Кочубея всі його згурівські «аграрні студії» успішно й дієво функціонували. По-перше, він зробив все можливе для запровадження раціонального рослинництва. По-друге, прибуток від такого господарювання дозволив Петру Кочубею не менш продумано використати результати рослинництва у тваринництві. Обидва шляхи ефективних експериментів сприяли переведенню господарської діяльності в родинних маєтках до повноцінної промислової сільськогосподарської галузі, прибуток від якої використовувався для розвитку інфраструктури сіл і підвищення освітньо-культурного рівня населення.

Посилання

1. Кочубей А.В. Семейная хроника: Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873 / А.В. Кочубей. – Санкт-Петербург: тип. бр. Пантелеевых, 1890. – 314 с.
2. Срезневский В.И. Очерк жизни и деятельности Петра Аркадьевича Кочубея, 1825–1892 г.: Речь, произнес. в торжеств. собр. Импер. рус. техн. о-ва 22 дек. 1893 г. в годовщину смерти П.А. Кочубея, В.И. Срезневским. – СПб.: «Владим.» паровая типо-литограф., 1893. – 24 с.
3. К – н (NN). Очерк деятельности П.А. Кочубея по лесоразведению в Полтавской губернии. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1892. – 30 с.
4. Списки населенных мест Российской Империи. –

Т. XXXIII: Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб, 1862. – 300 с.

5. Первоначальный состав общества // Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / сост. секретарь общества В.А. Тихомиров. – Полтава: Тип. наследн. Н. Пичуренко, 1887. – С. 15.

6. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Министерство зем. и гос. имущества; Департ. земледелия. Изд. второе. Вып. 2-й. – СПб.: Тип. В. Киришбаума. – 1901. – С. 465.

7. Волости и важнейшие селения Европейской России. По данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства Внутренних Дел, по поручению Статистического Совета. Издание Центрального Статистического Комитета. Выпуск III. Губернии Малороссийская и Юго-Западная / Составил старший редактор В.В. Зверинский. – Санкт-Петербург, 1885. – V + 349 с.

8. Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – Киев: Тип. Т-ва Г.Л. Фронкевича и К^о, 1910. – том II.–VI, 720, 20 с.

9. Списки населенных мест Российской Империи. – Т. XLVIII: Черниговская губерния. Список населенных мест Российской Империи по сведениям 1859 года / Обработан Н. Штиглицом. Издан Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. – СПб., 1866. – 196 с.

10. Домонтович М.А. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 796 с.

11. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей: [В 11 т.] / Под ред. В.П. Семенова и под общ. рук. П.П. Семенова и акад. В.И. Ламанского. Том 7. – СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена. – 1903. – 518 с.

Зиборова И.В. Научно-исследовательская деятельность П.А. Кочубея и развитие инфраструктуры сел Полтавской и Черниговской губерний

Статья посвящена результатам исследования вклада дворянина Петра Аркадьевича Кочубея (1825–1892) в развитие инфраструктуры сел, расположенных в родовых имениях Полтавской и Черниговской губерний. Установлены основные направления процесса совершенствования хозяйственной деятельности в населенных пунктах, которые были под опекой П.А. Кочубея со середины до конца XIX в. Его подходы, основанные на изучении и использовании передового технического и аграрного опыта того времени, отражают историческое прошлое отдельных направлений современной украинской сельскохозяйственной отрасли.

Ключевые слова: Петр Аркадьевич Кочубей, агрономия, инфраструктура.

Ziborova I.V. Research and development of agricultural activities of P.A. Kochubey and the development of the infrastructure of villages of Poltava and Chernihiv province

The article is dedicated to research of results of contribution of the nobleman P.A. Kochubey (1825–1892) in the development of the infrastructure of villages that have been placed in the family estates of Poltava and Chernihiv province. It has been established the basic directions of the process of improving of the business activity in the settlements that were under the care of P.A. Kochubey from the middle to the end of the XIX century. His approaches have based on the learning and using of advanced technical and agrarian experience of the time and reflected the historical past of the separate directions of the modern Ukrainian agricultural field.

Key words: Petro Arkadiyovych Kochubey, agronomy, infrastructure.

09.03.2016 p.